

Prilog bosanskom pitanju Osvrt na knjigu profesora, akademika Slave Kukića *Narod i nacija* (Kult-B, Sarajevo, 2023)

Pitanje integracije i opasnosti dezintegracije bosanskohercegovačkog društva i države je fundamentalno pitanje koje je u temelju svih važnih javnih i akademskih rasprava već trideset godina. Brojni učesnici u tim raspravama jasno ističu *etnonacionalizam* kao ključnu prepreku integracijskim naporima čiji se rezultati mogu podvesti pod opći civilizacijski sunovrat u kojeg je gurnuo ovu zemlju i njene ljude. Zato će za svakoga ko se upušta u analizu ili kritiku etnonacionalističke hegemonije u BiH koja već trideset godina drži u potčinjenosti njene ljude knjiga profesora Kukića predstavljati izuzetno vrijedan doprinos toj diskusiji, jer argumentirano otvara jednu sasvim novu perspektivu za razumijevanje ukupnog problema. Naime, Kukić, pored uobičajenog B-H-S nacionalističkog trojca koji sistematski razara društveno tkivo i svaku smislenu perspektivu za BiH, identificira “još jednog” člana u toj ekipi koji, možda na prvi pogled, nema izravno nacionalističko obilježje, ali ga Kukić obilježava kao “sastavnicu bošnjačkog nacionalizma”.¹ On se čak predstavlja kao antinacionalistička perspektiva s kapacitetom da razlike proizvedene ili potencirane nacionalizmima izmiri, pa čak i prevaziđe.

Riječ je o narativu koji razvija nekolicina intelektualaca u javnom diskursu i akademskoj periodici koji bi se u najširem smislu mogao odrediti kao “ideja bosanske nacije” koji se izražava pojmovima “nacional-državljskog”,² ili što

* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. E-mail: asim.mujkic@fpn.unsa.ba.

¹ Kukić ukazuje na činjenicu da je bošnjački nacionalizam heterogen i u različitim historijskim periodima imao je drugačije prioritete. Među recentnijim oblicima njegove manifestacije tu su najprije ideje razvijene oko *Islamske deklaracije* Alije Izetbegovića. Riječ je o jednoj verziji političkog islama inspiriranoj učenjima Muslimanskog bratstva koje je Izetbegović u mladosti prihvatio i razvijao unutar organizacije Mladi muslimani. Druga verzija nastaje nakon Prvog bošnjačkog sabora 1993. godine. Umanjuje se, naizgled, prisutnost religijskog elementa, da bi on izronio kao ključna determinanta u određenju pojma Bošnjak, a Bošnjaci bivaju razumljeni kao temeljni bosanskohercegovački narod koji ima pravo na svoju nacionalnu državu kao i svi drugi narodi Evrope. Historijski Bošnjaci se prikazuju kao etnički sveobuhvatni supstrat cjelokupnog stanovništva BiH.

² Na ovom mjestu vrijedi spomenuti stav Viktora Ivančića kojeg citira Kukić kada kaže: “za opstojnost BiH bošnjački nacionalizam je jednako poguban kao hrvatski i srpski. Jedino što

bi se kod nas reklo “građanskog” narativa koji vidi *Bosnu* (dakle, ne Bosnu i Hercegovinu) kao “nacionalnu državu” jedne nacije, *bosanske nacije*. Prema takvom gledanju, unatoč različitim etnonacionalnim manifestacijama i oblicima kolektivnog identificiranja kodificiranim u ustavima i zakonima ove zemlje, u BiH, suštinski, postoji samo jedna nacija, čiju egzistenciju sada treba osvijestiti, a potom i uspostaviti je kao samosvojni politički subjekt. Različite manifestacije kolektivnog identiteta “s poštovanjem” treba vratiti u *privatnu* sferu individuumu, u njegova ili njezina “četiri zida”, kako je danas popularno reći. Analizirajući tekstove i istupe promotora tog pristupa na stranicama ove knjige, Kukić će, međutim, u tom nacional-državljskom narativu koji se razvija prepoznati ne integracionizam, već naročiti *državljski nacionalizam* koji, kao uostalom i posvuda u svijetu, osigurava hegemoniju neke povlaštene društvene grupe.

Još opasnije, autor naglašava da ova perspektiva jedne nacije počiva na ideji jedinstvenog etničkog supstrata bosanske nacije (govor o “etnički kompaktnom narodu” svojstven je svim domaćim etnonacionalizmima), pa se u konačnici koncept državljanskog nacionalizma, za razliku od savremenih koncepcija, recimo, ustavnog patriotizma, u biti svodi na etnički nacionalizam, a takve već imamo “u ponudi” u BiH. Kukić ovom analizom postavlja racionalno, pragmatično pitanje, naime, ako je “nacionalizam” izvor svih naših problema u BiH, a jeste, na temelju čega možemo očekivati da će novi, četvrti nacionalistički narativ, sada riješiti naš problem, da će on izmiriti postojeće nacionalističke suprotnosti?

Naravno, autori koji razvijaju “nacional-državljski” narativ sebe ne percipiraju kao nacionaliste. Naprotiv, smatraju se kritičarima nacionalizma svih boja, a u javnosti, kritički nastrojeni pojedinci prema hegemoniji etnonacionalističkih partikularizama bivaju percipirani kao sastavni dio “građanske platforme” ili bloka. Oni se referiraju na ono što obično zovemo “evropskim vrijednostima” – na vladavinu prava, na individualna ljudska prava i slobode i slično – ukazujući na pogubnosti sva tri etnonacionalizma. To se javnosti iscrpljenoj nacionalističkim opstrukcijama može učiniti kao prava alternativa i olakšanje. Ali Kukić taj nacional-državljski narativ smatra samo varijantom bošnjačkog nacionalizma, odnosno bošnjačkog unitarističkog projekta koji se uspostavlja, kao i svaki sličan projekt drugdje, na osnovu negacije drugog i drugačijeg, onoga što se ne uklapa u takvu ideološku projekciju jedne nacije.

on u svojoj logističkoj bazi nema rezervnu državu, nema dislociranu maternicu, tako da ne nastupa secesionistički, već državotvorno, i stoga neopravdano uživa stanoviti popust. Bilo bi dobro da taj državotvorni patos nikoga ne zavara, jer je u konačnici, i autodestruktivan.” (Ivančić, u: Kukić, 2023: 88).

Autor objašnjava na samom početku, u Predgovoru, kako je knjiga nastala kao “izraz potrebe za teorijskim sučeljavanjem sa sve naglašenijim trendom dovođenja pod znak pitanja, pa i otvorenog negiranja nacionalne samobitnosti Hrvata, Bošnjaka i Srba u Bosni i Hercegovini i istodobnog zagovaranja teze o BiH kao mononacionalnoj državi bosanske nacije”. Dakle, kritičko pretresanje jedne perspektive, naročitog diskurzivnog obrasca, koji se nekritički svrstava u onaj korpus perspektiva koji možemo u najširem smislu nazvati “idejom građanske države BiH”, glavni je motiv ove knjige profesora Kukića. Kao neko ko je i sam zagovornik uređenja BiH na građanskim principima s naglašenim aspektima socijaldemokratije koji treba da stvore okvir za integraciju, inkluziju bosanskohercegovačkog društva u njegovom pluralitetu *odozdo*, Kukić u ovoj ideji “bosanske nacije” prepoznaje ne integraciju, već unitarizaciju, *odozgo*, koja već na svom početku – idejom o etnički kompaktnom supstratu – isključuje, namjesto da uključuje. On je prepoznaje kao “ciljanu i teorijski krajnje problematičnu, konstrukciju povijesnih, teorijskih i inih pretpostavki kako bi se utemeljenima proglašavalo političke ideologije i državni projekti u ime kojih se sve to čini” (str. 12).

Kukić taj obrazac, koji s pravom smatra zastarjelim, prevaziđenim (pogledati poglavlje 5. “Globalizacija i budućnost nacije”), a koji počiva na striktnoj odijeljenosti “nacije” (*demos*), kao čiste političke kategorije, od “naroda” (*ethnos*) kao čisto kulturno-identitetske kategorije, razumijeva kao “instrument bošnjačkog unitarističkog projekta” (str. 14). Ovim predloženim razdvajanjem političke (bosanska nacija) od identitetsko-etničke sfere (bošnjačka, hrvatska, srpska narodnost), na BiH se želi primijeniti prosti, klasični model liberalne, građanske države po kojemu se identitetske razlike zakonski ograđuju u sferu privatnosti, dok naspram njih stoji čista država kao “neutralna” sila koja štiti prava i slobode individualnog građanina. No, da li takva “neutralna” država uistinu ukida partikularne razlike? Još je Karl Marx argumentirano pokazao kako je navodna *neutralnost države* u biti instrument za dominaciju – klasnu, etničku, rodnu ili, kao što je to obično slučaj, sve to zajedno. U tekstu “Prilog židovskom pitanju”, govoreći o buržujskoj državi, dakle neutralnoj nacija-državi, Marx zaključuje:

Država ukida na svoj način razliku po rođenju, staležu, obrazovanju, zanimanju, kad rođenje, stalež, obrazovanje, zanimanje proglasi nepolitičkim razlikama, kad bez obzira na te razlike svakog člana naroda proglašava ravnopravnim učesnikom narodnog suvereniteta, kad sve elemente stvarnog narodnog života razmatra sa stajališta države. Stoga država dopušta privatnom vlasništvu, obrazovanju, zanimanju da djeluju na svoj način tj. kao privatno vlasništvo, kao obrazovanje, kao zanimanje

i da ističu svoju posebnu suštinu. Daleko od toga da ukida ove stvarne razlike, ona, naprotiv, egzistira samo pod njihovom pretpostavkom, osjeća se kao politička država i ističe svoju općenitost samo u suprotnosti prema ovim svojim elementima (Marx, 1961: 56).

S ovim Marxovim mladalačkim uvidom jasno je da moderna nacija integrira ne na način ukidanja stvarnih (identitetskih) razlika, već naprotiv, egzistira samo pod njihovom pretpostavkom pa, Marx kaže, na primjer, “s političkim uništenjem privatnog vlasništva, privatno vlasništvo ne samo da nije ukinuto, nego se, štoviše, pretpostavlja” (Marx, 1961: 56). Slijedom toga, mogli bismo zaključiti, što se tiče onog držanja “izvan” i depolitiziranja identitetskih partikularnosti, nacija-država ne samo da ne ukida određeni etnički krug, određenu klasu, već ih podrazumijeva, pretpostavlja. Razlike – u BiH one etničke – nastavljaju da djeluju na svoj način, dakle kao *etničke*, i da ističu svoju *posebnu* suštinu.³

Ili, da ovaj Marxov uvid prevedemo na današnje teorijske tokove: takvo odjeljivanje koje insistira, s jedne strane, na tome da je građanin (*citoyen*) politički, a njegov etnički identitet nepolitički, odnosno delegiran u nepolitičku sferu, naprosto je u povijesnom smislu demantiran. Baš nas politička povijest uči da je problematika kulturno-identitetskog i onog emotivnog itekako politička. Carl Schmitt kaže: “svaka religijska, moralna, ekonomska, etička ili bilo koja druga antiteza transformira se u političku ako je dovoljno jaka da efikasno grupira ljudska bića prema liniji ‘prijatelj’ – ‘neprijatelj’.” (Schmitt, u: Mouffe, 2005: 111). Drugo, etnicitet i nacija nisu neke neutralne (nepolitičke) identitetske karakteristike građanina, već su i sami politički projekti i konstrukti, čemu svjedočimo od 1990. godine u BiH. Da li je moguće “osloboditi” građanina tako što ćemo, kako to Marx kaže, na državnom nivou ukinuti partikularne identitetske razlike, privatizirati ih?

Ali, kako je moguće razdvojiti slobodu od identiteta? To je moguće jedino na ideološki način – hipostaziranjem individuuma u predružveno, i time u predugovorno stanje, stvaranjem individuuma “po sebi” koji bi u svojoj apstraktnosti bio, preko vladavine prava, jednak sa svakim takvim apstraktnim individuumom u svojoj individualnoj, apstraktnoj slobodi. U ovom se ogleđa cijela metafizika ideje moderne nacije-države. Ovdje se pretpostavlja supstancijalni subjektivitet koji, zavisno od uloga u društvu, može biti i ovo i ono (identitetski), ali je on u svojoj supstancijalnosti a priori neutralni nositelj svih mogućih partikularnih određenja. On je “ideja čovjeka građanina”, ono

³ Marx izvrće izvorno pitanje Brune Bauera o mogućnosti emancipacije Židova u Njemačkoj u: “da li stanovište *političke emancipacije* ima pravo da od Židova zahtijeva ukidanje židovstva, a od čovjeka uopće ukidanje religije?” (Marx, 1961: 52).

“stvarno Stvarno”, a razni identitetski markeri (vjersko, etničko, kulturno, seksualno opredjeljenje) su akcidencije. Vladavina prava tako štiti tu ideju čovjeka kao slobodnog supstancijaliteta bez obzira na njegova konkretna tjelesna uprizorenja (pripadnik ovog ili onog etnosa, rase, spola, klase, ili nekog drugog akcidentsa). Na ovaj način bi se mogla opravdati i kroz povijest se pravdala svaka vrsta ugnjetavanja. Svrha slobode je da individuum bude slobodan u onome što jeste (vrlo partikularno), ne “u svoja četiri zida”, nego da je priznat u svojoj partikularnosti u političkoj i javnoj sferi. To treba, prema autoru, biti polazište za svaki projekt integracije bosanskohercegovačkog društva i države jer, kaže Kukić:

Ni na kraj mi pameti, bit ću još izravniji, stvore li povijesni procesi za to pretpostavke, nije isključivanje mogućnosti integriranja bosanskohercegovačkih nacija, ali i nacionalnih manjina i građana bez nacionalne i etničke identifikacije, koji danas svi zajedno čine ukupnost bosanskohercegovačkog etničkog kolorita, u jedinstvenu naciju bosanskohercegovačkih državljana (str. 11).

Ali, ta se integracija ne postiže slijeđenjem forme nacionalne države, jer ona “nije sposobna da demonstrira jednako poštovanje za sve svoje podanike. Verna svom utemeljenju, nacionalna država nužno povlači razliku između podanika koji pripadaju većinskoj naciji i pripadnika nacionalnih manjina” (Dimitrijević, u: Zgodić, 2022: 383). U ideji države bosanske nacije, na prvi pogled neetničkoj koncepciji, Kukić prepoznaje etničku pozadinu. Obilježje svakog nacionalizma, osobito na europskom istoku, ideja je temeljnog, državotvornog naroda koji bi u ovom slučaju bio “bosanski”, dakako, ako proces “osvješćenja” o pripadnosti istom etničkom kompaktnom izvoru među pripadnicima sva tri naroda u BiH bude uspješan. Međutim, ako državljansko-nacionalna ideja bosanske nacije nastaje kao kritika tri etnonacionalizma, zašto je uopće relevantna ova historijska referenca na etnički kompaktan supstrat nacije, kao teza o temeljnom narodu čiju egzistenciju mi, današnji zabludjeli, zavedeni, treba da osvijestimo?

Kukić smatra da je to zato jer se želi negirati višenacionalni karakter BiH. Sada, u kojoj mjeri u BiH možemo govoriti o zasebitim, zaokruženim nacijama onako kako to propisuje ova ili ona teorija, tim prije jer proces izgradnje nacionalne samobitnosti, kao povijestan, samo može trajati, a nipošto biti okončan, tema je za drugu raspravu, ali ono što je nepobitno je osjećaj nacionalnog identiteta koji građani ove zemlje imaju za sebe, a taj je da, kako piše Kukić, “danas Bošnjaci, Srbi i Hrvati čine tri, međusobno različita nacionalna identiteta” (str. 29), a to ne može biti otpisano tek kao stvar ličnih preferencija. Ono ima i imat će političku težinu. Pri tome nam neće biti od velike pomoći

pravorijek historičara, političkih filozofa, sociologa, antropologa. Kukić u jednoj fusnoti intrigantno pita:

Što bi se, međutim, danas promijenilo i da je, hipotetski, Imamović u pravu da su u dalekoj povijesti, u srednjem vijeku, na prostoru današnje Bosne i Hercegovine živjeli pripadnici istog naroda? Jer povijesni razvojni procesi su, bilo nam pravo ili ne, učinili svoje. Danas Bošnjaci, Srbi i Hrvati čine tri, međusobno različita nacionalna identiteta. I u vezi s tim pomoći ne može ništa, posebice ne historijska mitomanska svijest – slična onoj o Srbima kao nebeskom narodu ili, pak, Hrvatima od stoljeća sedmog. Sasvim suprotno, guranje u kola takve svijesti može biti samo u funkciji osiguravanja pretpostavki kontinuiteta međusobnog sukobljavanja, nikako i u funkciji traganja za onim što može biti zalag zajedničkog života u budućnosti (str. 29).

Dakle, po mišljenju autora, koncepcija nacionalnog državotvorstva u ovom klasičnom smislu rastače pluralitet bosanskohercegovačkog društva i predstavlja pogonsko gorivo domaćih etnopolitika, kako onih otvorenih, tako i onih “naciotvornih”. Onda, šta to konkretno znači za ideju građanske države? Da li treba da se pomirimo s idejom da je demos u stvari etnos – bilo da govorimo o ovom “konstitutivnom” etnosu ili o nekom historijskom kompaktnom? Daleko od toga. Ali kako to prevazići? Dakle, kada kažemo da je kod nas etnos u stvari demos, to ne znači da sada trebamo prognati etnos u neku zamišljenu, nepolitičku, privatnu sferu. Bio bi to apstraktni demos, koji bi počivao, kako smo vidjeli, na hijerarhiji uključenja i isključenja.

Naprotiv, potrebno je pitati: zar je samo etnos demos? Kako su nacionalistički vlastodršci uspjeli depolitizirati sve druge aspekte identitetskog mobiliziranja? Dakle, demos je i etnos i gender, i rasa i klasa – nepregledni pluralitet identiteta koji čine demos dinamičnom kategorijom i određuju mu pravac djelovanja. Tu dinamiku, potvrđuju nam to društvena gibanja u Europi i šire, okvir nacija-države ne može da prati bez uvjerljive ideologije i mehanizama otvorene ili suptilne represije. Zato nacija-država postaje tijesna za dinamiku singulariteta unutar pluralnih društava i iziskuje svoju transformaciju. Model nacionalne države u načelu ne trpi “kulturno mnoštvo”; ako ga pak i ima, onda se ono trpi jer se izvodi iz jednoga. Pravi odgovor na nacionalizam nije suprotstaviti se vladavini partikularno Jednih “istinom” nekog Superjednog koji obuhvaća sve njih. Zato Kukić traga za rješenjem u vidu pluralne, multinacionalne države bez jedne nadređene političke, odnosno državljanske nacije. O državi bez političke nacije piše i Esad Zgodić. Vodeća ideja je da se krene od onoga s čim raspolažemo na terenu, a ne da sferu realnih društvenih odnosa utrpavamo u postojeći pojmovni aparat, rezultat čega mogu biti samo apstrakcije. Samo

odgovorne političke snage bit će u stanju da u toj realno postojećoj vladavini etničkih razlika, sučeljenosti različitih nacionalnih identiteta, iznađu platformu zajedništva, bez privilegirane pozicije sveznalaštva. Da je to moguće, tome svjedoči sama historija BiH, osobito jedinstvena artikulacija političkog subjektiviteta BiH u formi ZAVNOBiH-a. Kukić zaključuje:

A da bi se pretpostavke za takvu budućnost stvorile, nužno je poći od onoga što danas pripada univerzalnim vrijednostima, ali i onog što je dio bosanskohercegovačke posebnosti. Univerzalnim vrijednostima, kolokvijalno rečeno, pripada uzdizanje na pijedestal vrijednosti čovjeka i njegovih građanskih i ljudskih prava – jednakog prava na svakog građanina u odlučivanju o pitanjima od općeg interesa posebice (str. 121).

Naravno, brojni su načini za integracijske procese, za ono “zajedničko” koje bi jedna imaginativna politika, ali i akademska i intelektualna zajednica mogla proizvoditi i na taj način prevazilaziti ovaj uski “država-nacija” aspekt. Cijeli su slojevi i nanosi koje je nanijela historijska rijeka zajedničkog dijeljenog iskustva, onog “bivanja-sa” koje je obogaćivalo onu običajnosnu, umjetničko-stvaralačku i općenito zajedničku jezičku sferu koja uporno izmiče svakom “ograđivanju” i partikulariziranju obavljajući svoju primarnu zadaću doma u kojem smo svoji na svome. To je historijski zadatak artikulacije “zajedničkog” koji stoji pred svima nama koji se referiramo na univerzalne vrijednosti, o kojima govori Kukić. Taj zadatak je ravan po težini onom sličnom, historijskom zadatku pred kojim su se našli naši ljudi 1943. godine.

KORIŠTENA LITERATURA

Kukić, Slavo, *Narod i nacija*, Kult-B, Sarajevo, 2023.

Marx, Karl, “Prilog židovskom pitanju”, u: Marx, Karl; Engels, Fridrih, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1961, str. 48–80.

Mouffe, Chantal, *The Return of the Political*, Verso, London, 2005.

Zgodić, Esad, *Ideja bosanske nacije*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2022.

